

Надія Гербут

ВПЛИВ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ НА ГЕНДЕРНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню впливу різних виборчих правил на гендерний склад депутатського корпусу Верховної Ради України. Було встановлено, що найкращим механізмом збільшення частки жінок у парламенті є поєднання пропорційної виборчої системи з гендерними квотами.

Ключові слова: *гендерне представництво, парламент, виборча система, парламентські вибори..*

Gerbut N. The Impact of electoral systems on gender representation in the Verkhovna Rada of Ukraine. *The article is devoted to the influence of different electoral rules on the gender composition of the deputies of the Verkhovna Rada of Ukraine. It was determined that the best mechanism to increase the proportion of women in Parliament is the combining of the proportional electoral system with the gender quotas.*

Key words: *gender representation, Parliament, electoral system, parliamentary elections.*

Незважаючи на законодавчо закріплені рівні виборчі права як для чоловіків, так і для жінок, у Верховній Раді України

(I – VII скликань) рівень представництва жінок був стабільно низьким. За інформацією міжнародної організації Inter-Parliamentary Union станом на лютий 2014 р. Україна займає 121-ше місце серед 147 країн світу за часткою депутатів жіночої статі в парламентах, що є найгіршим показником серед європейських країн [1].

Одним з головних показників гендерної рівності є ступінь залучення жінок до політичного життя, зокрема, до ухвалення політичних рішень. У Пекінській платформі 1995 р. було чітко вказано, що невід'ємною складовою визнання прав жінок є дотримання паритетності у процесі ухвалення рішень. Гендерне рівноправ'я у політичній сфері буде сприяти повноцінній репрезентації інтересів жінок, що є необхідною умовою розвитку демократії та легітимації влади [2]. Проведення ґрунтовного аналізу факторів, що впливають на гендерне представництво в українському парламенті, зокрема, виборчої системи, дозволить визначити ефективні шляхи подолання гендерної асиметрії депутатського корпусу.

За роки незалежності в Україні пройшли апробацію практично всі класичні виборчі системи – мажоритарна, змішана і пропорційна. Це дає змогу провести компаративний аналіз впливу різних виборчих систем на представництво жінок у Верховній Раді України.

Останні роки існування Радянського Союзу відзначалися достатньо високим рівнем присутності жінок у Верховній Раді СРСР завдяки існуванню бюрократичної разнарядки щодо висування жінок у вигляді 30-відсоткової квоти. Наприклад, у 1984 р. до вищого законодавчого органу СРСР було обрано 492 жінки, що становило 33 % від загальної кількості депутатів [3, с. 13].

З виборами до Верховної Ради УРСР була схожа ситуація. Наприклад, серед загальної кількості депутатів ВР УРСР XI скликання (1985 – 1990 рр.) частка жінок (за підрахунками автора) становила 36,5 % [4], але очевидно, що депутати як жіночої, так і чоловічої статі за радянських часів призначалися, а процедура виборів була формальною.

У березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР за виборчим законом 1989 р., який був більш демократичним,

порівняно із аналогічним законом 1988 р., оскільки надавав змогу провести прямі вибори без інституту «депутатів від громадських організацій» та «окружних передвиборчих зборів». Вибори проводилися за мажоритарною системою: для перемоги у першому турі кандидату потрібно було набрати більше половини голосів (абсолютну більшість), а у другому, в який виходили тільки два кандидати – відносну більшість [5, с. 46].

Унаслідок парламентських виборів 1990 р. до Верховної Ради увійшло лише 11 жінок (5 було обрано на платформі Народного Руху і 6 – від Комуністичної партії України), що становило 2,5 %. Це був результат реальної політичної боротьби за право отримати мандат, для повноцінної участі в якій жінкам не вистачало політичного досвіду [6, с. 82].

Гендерні стереотипи, що притаманні не лише українському суспільству, також негативно впливали на жіноче представництво. За даними Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАН України понад 40 % українців переконані, що недопредставленість жінок у виборних органах влади зумовлена наявністю суспільного стереотипу, «що політика – це не жіноча справа». Наприклад, у 2007 р. лише 60 % громадян готові були бачити в ролі парламентаріїв представників обох статей. Майже 30 % респондентів, майже половина з яких жінки, висловилися на користь депутатів-чоловіків [7, с. 41].

Можна припустити, що на початку 1990-х років частина прихильників політиків чоловічої статі була ще більшою, оскільки в радянській Україні (так само, як і в інших республіках СРСР) державним управлінням займалися (за рідкісним винятком) лише чоловіки.

Українські експерти і політики – Н. Богашева і Ю. Ключковський – дуже критично оцінили виборчі правила, за якими проходили вибори у Верховну Раду України у 1994 р. Крім того що виборчий закон 1993 р. був відверто «антипартійним», оскільки значно ускладнював висування кандидатів від партій порівняно з іншими суб'єктами номінації кандидатів (громадян та трудових колективів), він також передбачав вибори за двотуровою мажоритарною системою абсолютної більшості [5, с. 44].

Недосконалість правил, за якими проводилися парламентські вибори 1994 р., мала негативні наслідки для жіночого представництва – у Верховній Раді України II скликання частка жінок-депутатів становила лише 5,7 % [8, с. 4].

Гендерні стереотипи суспільства, відсутність достатнього політичного досвіду, що складно було отримати за радянських часів, відсутність фінансових ресурсів та соціальних зв'язків не давали можливості жінкам нарівні конкурувати з чоловіками в мажоритарних округах та ще й за умов абсолютної більшості.

Зарубіжний досвід доводить, що політичні партії найбільше сприяють розвитку жіночого політичного лідерства та просуванню жінок на високі політичні посади. Президент Національного демократичного інституту (НДІ) США Кен Уоллак зазначає, що політичні партії є основним механізмом забезпечення доступу жінок до політичних виборних посад, причому велике значення для рівня репрезентації жінок має партійна структура, політика, діяльність і партійні цінності [9, с. 7].

У березні 2012 р. Міжнародний інститут демократії і сприяння виборам (International IDEA) провів у Нью-Йорку круглий стіл з питань щодо діяльності політичних партій у напрямі забезпечення гендерної рівності. Внаслідок роботи круглого столу було зроблено висновок, що багато партій озвучують свої наміри сприяти утвердженню гендерної рівності, але часто не виконують їх, оскільки ці питання не внесені до партійних документів [10].

Звичайно, що у період становлення партійної системи партії в Україні взагалі не порушували гендерне питання, а тому українські жінки жодною мірою не могли розраховувати на їхню підтримку.

Причому, традиційні погляди, що склалися стосовно основного призначення жінки в українському суспільстві як матері та домогосподарки, зумовлювали занижену самооцінку жінок щодо їхньої можливості брати активну участь у політичному житті країни. На той час українським жінкам не вистачало прикладу для наслідування, зокрема, ефекту символічного представництва, яке вперше виокремила американська дослідниця Х. Піткін у своїй фундаментальній роботі 1967 р. «Концепція представництва» («The Concept of Representation»). На її думку, символічне представництво пов'язане із відчуттям тих, кого репрезентують щодо справедливого та

ефективного представлення їхніх інтересів [11, с. 408.]. Інші дослідники, зокрема, Л. Еткесон та Н. Карілло розширили сутність символічного представництва, стверджуючи, що збільшення кількості жінок у виборних органах сприймається іншими жінками як сигнал, що політика є не тільки чоловічою сферою і що вони також можуть включатися в політичну діяльність [12, с. 10].

Згідно з доповіддю Венеціанської комісії найбільшу частку жінок у своїх парламентах мають ті країни, в яких вибори проводяться за пропорційною системою. Що стосується змішаної системи, то Венеціанська комісія визначає її кращою для збільшення парламентського представництва жінок, порівняно з мажоритарною системою, але гіршою за пропорційну [13, с. 39].

Ефективність пропорційної виборчої системи в аспекті гендерного представництва (без застосування гендерних квот) пояснюється зарубіжними експертами тим, що, представляючи виборцям колективний список у кожному багатомандатному окрузі, партія зацікавлена, щоб у списку були представники різних соціальних груп, що підвищує шанси виграти вибори. Отже, в багатомандатних округах підвищується відповідальність партії за весь список кандидатів. Якщо, наприклад, у цьому списку не будуть представлені жінки, то це може бути розцінене як дискримінація жінок, що призведе до втрати підтримки певної частини електорату.

За мажоритарної системи кандидати висувуються окремо по кожному округу, і цим процесом займаються місцеві відділення партій, які не мають мотивації щодо гендерно збалансованого представництва.

Наприклад, у країнах-членах ОБСЄ наявність пропорційної системи надавала жінкам кращі шанси бути обраними в парламенти. У 2000 р. частка жінок у парламентах країн з мажоритарною виборчою системою становила в середньому 12,7%, зі змішаною системою – 11,5%, а з пропорційною – 19,1%. Через десять років визначена залежність між типом виборчої системи та рівнем представництва жінок підтвердилась [14, с. 24.].

Цілком зрозуміло, що відсутність запиту в українському суспільстві на паритетне гендерне представництво не стимулювало лідерів збільшувати частку жінок-кандидатів у виборчих партійних списках. Хоча необхідно зазначити, що у разі наявності в

суспільстві гендерних стереотипів закриті партійні списки можуть бути ефективним інструментом для усунення гендерного дисбалансу в парламентах за наявності політичної волі партійного керівництва [15, с.201].

Необхідно зазначити, що для тих країн, де немає традиційних стереотипів щодо ролі жінок у суспільному житті (наприклад, для Скандинавських країн), представництво жінок у парламентах не буде залежати від виду виборчої системи, оскільки виборця з високою політичною культурою буде цікавити насамперед професійна якість кандидата, а не його стать. Натомість у країнах, де в суспільстві поширена думка, що чоловіки краще за жінок здійснюють владно-політичні повноваження, застосування мажоритарних виборчих систем або пропорційної виборчої системи з преференційним голосуванням не сприятиме адекватному представництву жінок у виборних органах [16, с. 81]. Отже, ситуація в Україні склалася таким чином, що питання доступу жінок до прийняття політичних рішень не було актуальним ані для виборців, ані для партій.

У березні 1998 р. парламентські вибори пройшли за змішаною системою, що передбачала обрання половини депутатів за закритими партійними виборчими списками з 4-відсотковим прохідним бар'єром, а половини – в одномандатних виборчих округах в один тур за принципом відносної більшості. Внаслідок цих виборів мандати народних депутатів України змогли отримати 38 жінок [17].

Проведений автором гендерний аналіз списків народних депутатів [18] дозволив оцінити вплив окремо пропорційної та мажоритарної складових (табл. 1).

Таблиця 1.

Кількість жінок-депутатів, які були обрані за пропорційною та мажоритарною складовими змішаної виборчої системи на парламентських виборах 1998 р.

Кількість та відповідний відсоток (від 225 депутатів) жінок, обраних в багатомандатному загальнодержавному окрузі	Кількість та відповідний відсоток (від 225 депутатів) жінок, обраних у виборчих одномандатних округах	Загальна кількість та відповідний відсоток (від загальної кількості депутатів) жінок, обраних у ВР III скликання
22 (9,8 %)	16 (7,1 %)	38 (8,4 %)

Як видно з таблиці, у жінок було менше шансів виграти вибори, якщо вони балотувалися в одномандатних округах. За партійними списками у Верховну Раду України III скликання увійшло на 6 жінок більше, ніж обраних за мажоритарною системою.

Якщо усіх жінок-депутатів, що були обрані у 1998 р., взяти за 100 відсотків, то можна оцінити різницю впливу пропорційної і мажоритарної складових на гендерне представництво (табл. 2).

Таблиця 2.

**Вплив пропорційної і мажоритарної складових
змішаної виборчої системи на представництво жінок
у ВРУ III скликання**

Частка жінок (від загальної кількості жінок-депутатів), обраних за пропорційною складовою	Частка жінок (від загальної кількості жінок-депутатів), обраних за мажоритарною складовою	Коефіцієнт ефективності пропорційної системи для представництва жінок
П = 58 %	М = 42 %	К = П/М = 1,4

Чергові парламентські вибори 2002 р., як і попередні, також проходили за змішаною виборчою системою.

Унаслідок виборів у Верховну Раду України IV скликання було обрано 28 жінок [19], переважна більшість яких пройшли за партійними списками (табл. 3).

Таблиця 3.

Кількість жінок-депутатів, які були обрані за пропорційною та мажоритарною складовими змішаної виборчої системи на парламентських виборах 2002 р.

Кількість та відповідний відсоток (від 225 депутатів) жінок, обраних у багатомандатному загальнодержавному окрузі	Кількість та відповідний відсоток (від 225 депутатів) жінок, обраних у виборчих одномандатних округах	Загальна кількість та відповідний відсоток (від загальної кількості депутатів) жінок, обраних у ВР III скликання
20 (8,9 %)	8 (3,5 %)	28 (6,2 %)

Порівняно з виборами 1998 р. в український парламент IV скликання потрапило на 10 жінок менше. Причому, якщо за партійними списками пройшла майже однакова кількість жінок

(лише на 2 депутати менше), то в одномандатних округах було обрано наполовину менше депутатів жіночої статі.

Залежність представництва жінок у Верховній Раді України IV скликання від різних виборчих правил (балотування за виборчим списком партії/блоку або в одномандатному окрузі), які поєднує змішана виборча система, представлена в табл. 4.

Таблиця 4.

**Вплив пропорційної і мажоритарної складових
змішаної виборчої системи на представництво жінок
у ВРУ IV скликання**

Частка жінок (від загальної кількості жінок-депутатів), обраних за пропорційною складовою	Частка жінок (від загальної кількості жінок-депутатів), обраних за мажоритарною складовою	Коефіцієнт ефективності пропорційної системи для представництва жінок
П = 71,4 %	М = 28,6 %	К = П/М = 2,5

За пропорційною системою жінок до парламенту було обрано у два з половиною рази більше, ніж за мажоритарною відносно більшості. Низьку результативність балотування в одномандатних округах для жінок, окрім наявності стереотипів щодо жіночого лідерства, можна пояснити й тим, що в українських реаліях успіх виборчих кампаній кандидатів-мажоритарників значною мірою залежить від рівня фінансування, який у жінок значно менший, порівняно з чоловіками. Це пояснюється тим, що після розвалу СРСР країну почали «успішно» грабувати «досвідчена» партійно-комсомольська номенклатура, до складу якої входили лише чоловіки. Процеси перерозподілу капіталу відбувалися надзвичайно агресивно, за чоловічими «правилами гри».

Народний депутат України III та IV скликань Г. Крючков зазначав, що представники олігархічних кланів перемагали в одномандатних округах, оскільки мали гроші на підкуп виборців. На жаль, це негативне явище, як стверджує політик, бере свій початок з перших років незалежної України: «На виборах 1994 року підкуп виборців набув таких масштабів і таких огидних форм, що це негативно позначилось і на персональному складі депутатського корпусу, і на ефективності законотворчої роботи Верховної Ради України» [20, с. 9].

У 2006 р. вибори до українського вищого законодавчого органу вперше проводилися за пропорційною системою із жорсткими виборчими списками (як від партій, так і від виборчих блоків партій) із 3-відсотковим прохідним бар'єром [21, с. 24].

У списку народних депутатів парламенту V скликання, представленому на офіційному веб-порталі Верховної Ради України, 41-ше місце займають жінки, що становить 9,1% від загальної кількості законодавців [22]. Цей показник представленості жінок у відсотковому вираженні майже збігається з аналогічними показниками пропорційної складової змішаної системи виборів, за якою обиралися парламентарії у 1998 і 2002 рр.

У 2007 р. відбулися позачергові парламентські вибори, що також проходили за пропорційною виборчою системою. У списку народних депутатів Верховної Ради України VI скликання, розміщеному на сайті парламенту, представлено 42 жінки, які становлять 9,3 % [23], але необхідно зазначити, що дані про гендерне представництво в різних джерелах можуть відрізнятися внаслідок ротації депутатів, насамперед через призначення у виконавчу владу.

У листопаді 2011 року був ухвалений новий Закон України «Про вибори народних депутатів», згідно з яким парламентські вибори 2012 року повинні були проходити не за пропорційною, а за змішаною (пропорційно-мажоритарною) виборчою системою. У кінці вересня 2011 року в парламентському Комітеті з питань європейської інтеграції відбулася робоча зустріч щодо підвищення ролі жінок в українській політиці. На цьому засіданні міжнародні експерти з гендерних питань висловили думку, що через повернення змішаної виборчої системи кількість жінок-депутатів зменшиться. Національний демократичний інститут міжнародних відносин (НДІ) презентував «Аналіз гендерного представництва у світлі проекту Закону України «Про вибори народних депутатів України», в якому було визначено, що поєднання змішаної виборчої системи з відсутністю механізму квотування матиме негативний вплив на рівень представництва жінок у парламенті. За розрахунками НДІ частка жінок у Верховній Раді України після виборів 2012 р. повинна була становити 6,2 % [24].

Прогноз базувався на результатах соціологічного опитування громадської думки, проведеного у травні 2011 р. Центром Разумкова, а також на припущеннях щодо кількості жінок, що будуть внесені у виборчі партійні списки, які були зроблені внаслідок ретроспективного аналізу гендерних стратегій партій та співпраці НДІ з українськими політичними силами. НДІ також оцінив можливості жінок-кандидаток, що мали наміри балотуватися в одномандатних округах, скористатися підтримкою своїх партій [25, с. 27]. Але прогнози не підтвердилися – внаслідок виборів, що пройшли за змішаною системою, частка жінок у парламенті становила майже 10%, що говорить про підвищення професійного рівня жінок-політиків. Необхідно зазначити, що 10-відсоткове гендерне представництво також не відповідає демократичним вимогам щодо рівної участі чоловіків і жінок в ухваленні політичних рішень. На жаль, і парламентські вибори 2012 р., як зазначає українська дослідниця Л. Кочубей, проходили із застосуванням «брудних» технологій, зокрема, підкупу виборців [26, с. 96], що знижує конкурентоспроможність кандидатів-жінок, які зазвичай не мають доступу до фінансових та адміністративних ресурсів.

Результати проведеного гендерного аналізу списків народних депутатів VII скликання [23] наведені в табл.5.

Таблиця 5.

Кількість жінок-депутатів, які були обрані за пропорційною та мажоритарною складовими змішаної виборчої системи на парламентських виборах 2012 р.

Кількість та відповідний відсоток (від 225 депутатів) жінок, обраних в багатомандатному загальнодержавному окрузі	Кількість та відповідний відсоток (від 225 депутатів) жінок, обраних у виборчих одномандатних округах	Загальна кількість та відповідний відсоток (від загальної кількості депутатів) жінок, обраних у ВР VII скликання
29 (12,9 %)	15 (6,7 %)	44 (9,8 %)

Різниця впливу пропорційної та мажоритарної частин змішаної виборчої системи на рівень представництва жінок у Верховній Раді України VII скликання наведена у табл. 6.

Таблиця 6.

Вплив пропорційної і мажоритарної складових змішаної виборчої системи на представництво жінок у ВРУ VII скликання

Частка жінок (від загальної кількості жінок-депутатів), обраних за пропорційною складовою	Частка жінок (від загальної кількості жінок-депутатів), обраних за мажоритарною складовою	Коефіцієнт ефективності пропорційної системи для представництва жінок
П = 65,9 %	М = 34,1 %	К = П/М = 1,9

З розрахунків видно, що для забезпечення присутності жінок у вищому законодавчому органі ефективність пропорційної виборчої системи майже у два рази вища порівняно з мажоритарною системою.

У зв'язку з глибокою політичною кризою в Україні, яка виникла внаслідок революційних подій кінця 2013 – початку 2014 рр., як новообраний Президент П. Порошенко, так і частина народних депутатів, враховуючи вимоги громадськості, висловилися за проведення дострокових виборів до Верховної Ради України, причому на пропорційній основі за відкритими виборчими списками. За травень–червень 2014 р. у Верховній Раді було зареєстровано три законопроекти, що передбачали відкриті партійні списки [27].

Українська політична дійсність переконує, що є необхідність апробації інших моделей пропорційної виборчої системи, оскільки система з жорсткими списками себе не виправдала. Система закритих загальнонаціональних списків розриває зв'язок між електоратом та народними депутатами. Хоча теоретично політична сила представляє в парламенті інтереси всіх громадян, які за неї проголосували, на практиці виборці не мають свого регіонального представника у Верховній Раді.

Однак виборче законодавство змінено не було і позачергові парламентські вибори 2014 р. проходили за змішаною системою з жорсткими виборчими списками (для пропорційної частини). У мажоритарних округах жінки були суттєво недопредставлені – кандидати жіночої статі становили лише 12,9%. Середня частка жінок-кандидатів у партійних списках була дещо вищою, порівня-

но з попередніми парламентськими виборами, і становила 25,8 %. Хоча в Закон «Про політичні партії» була у листопаді 2013 р. внесена нова норма щодо мінімального рівня представництва жінок і чоловіків у партійних виборчих списках, який не може бути менше 30% від загальної кількості кандидатів, багато партій його проігнорувало. Наприклад, політична партія Конгрес Українських націоналістів не включила жодної жінки у свої списки; списки Партії «Відродження» та Політичної партії «Правий Сектор» містили 8% та 9 % жінок-кандидатів, відповідно. Взагалі, з 29 політичних партій, що брали участь у парламентських виборах, лише 9 виконали норму щодо 30-відсоткової представленості жінок у списках. Крім того, недосконалість закону дозволила деяким партіям виконати цю норму технічно, внаслідок чого жінки потрапили у завідомо непрохідну частину списку [28].

Тим не менше, результати виборів показали, що у парламент потрапило 50 жінок (або 11,85% від загального складу депутатського корпусу). Це найбільша кількість жінок серед усіх попередніх скликань, причому основна частина з них була обрана саме за пропорційною частиною – 48 жінок [29].

Американські вчені П. Норріс і М. Л. Крук розробили план дій для країн-членів ОБСЄ щодо сприяння гендерної рівності на виборних посадах. Цей план узагальнює в собі усі основні механізми подолання гендерної асиметрії в політиці, які були досліджені сучасними науковцями та мають практичне застосування. Одним із основних пунктів цього плану є рекомендації щодо переходу країн до пропорційної виборчої системи [14, с. 8–9].

Наприклад, Великобританія і Франція, де парламентські вибори проводяться за мажоритарним принципом, мають у своїх національних вищих законодавчих органах значно меншу частку жінок, ніж серед депутатів, які обираються від цих країн до Європейського парламенту за пропорційною системою.

Як уже зазначалося, змішані виборчі системи розглядаються як більш сприятливі для представництва жінок, порівняно з мажоритарними системами. Це яскраво демонструє досвід Нової Зеландії: представництво жінок у парламенті цієї країни значно зросло (з 21,2 % у 1993 р. до 29,2% у 1996 р.) після того, як мажоритарна виборча система була змінена на змішану [30].

В Україні зміна мажоритарної виборчої системи на змішану також характеризується підвищенням представництва жінок у парламенті з 5,7 % у 1994 р. до 8,4 % у 1998 р.

Міжнародний досвід доводить, що за змішаної мажоритарної системи жінки досягають більшого успіху, коли балотуються через партійні списки. Наприклад, в Німеччині кількість жінок, що обирається до Бундестагу в одномандатних округах, значно менша, ніж кількість жінок-депутатів, що пройшли за партійними списками. Схожа ситуація спостерігається і в Новій Зеландії, причому найбільша різниця між часткою жінок серед депутатів, що обиралися в одномандатних округах і за виборчими списками від партій, була зафіксована у 1996 р. – 15,4% і 45,5%, відповідно. У Литві на кожних парламентських виборах так само в одномандатних округах обирають менше жінок, ніж через голосування за партійними списками [30].

Отже, результати гендерного аналізу пропорційної та мажоритарної складових змішаної виборчої системи, за якою проводилися вибори до Верховної Ради України у 1998, 2002, 2012 та 2014 роках, доводять, що в українських реаліях підтверджується справедливність висновків аналогічних досліджень, які проводилися в зарубіжних країнах. У такому разі можна говорити про закономірність різниці в ефективності пропорційної та мажоритарної частин комбінованої виборчої системи для жіночого представництва в парламентах різних країн. Таким чином, можна стверджувати, що для збільшення представництва жінок в українському парламенті необхідно застосовувати пропорційну виборчу систему з гендерними квотами, принаймні 30-відсотковими.

1. Womeninnationalparliaments / Situationasof 1stFaruary 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>

2. Пекін + 15 і Україна: міжнародні зобов'язання і практики впровадження/ упорядниці О.Сулова, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://empedu.org.ua/sites/default/files/files/publications_materials/gfw_bplus_15_report_publication.pdf

3. Новикова Э. С. Женщины в политической жизни России / Э. С. Новикова // Преображение (Русский феминистский журнал). – 1994. – № 2. – С. 13 – 18.

4. Депутати ВР УРСР 11-го скликання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

5. Богашева Н. Еволюція виборчої системи в Україні / Н. Богашева, Ю. Ключковський // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2005. – № 1. – С. 42 – 49.

6. Матвієнко О. Діяльність жінок у Верховній Раді України (III – IV скликання) / О. Матвієнко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2006. – Вип. 85/86. – С. 82 – 85.

7. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві / За ред. Ю. І. Сасенка. – К.: ТОВ «Компанія ВАІТЕ», 2007. – 143 с.

8. Участь жінок у політиці та процесі прийняття рішень в Україні. Стратегії впливу. – К. : УЖФ., 2011 – 40 с.

9. Розширення прав та можливостей жінок з метою посилення політичних партій: посібник з передової практики щодо сприяння участі жінок у політичному житті / ПРООН, НДІ. – Нью-Йорк : ПРООН, 2011. – 50 с.

10. Political parties' commitment to gender equality [Електронний ресурс]: Posted of 7 March 2012 / International IDEA, 2012. – Режим доступу: <http://www.idea.int/gender/political-parties-commitment-to-gender-equality.cfm>

11. Schwindt-Bayer L. A., Mishler W. The Nexus of Representation: An Integrated Model of Women's Representation / L. A. Schwindt-Bayer, W. Mishler // Journal of Politics. – 2005. – Vol. 67. – P. 407–428.

12. The Impact of Gender Quotas / Edited by S. Franceschet, M. L. Krook, J. M. Piscopo. – New York: Oxford University Press, 2012. – 256 p.

13. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, ПАРЄ, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / за ред. Ю. Ключковського. – К.: ЛОГОС, 2009. – 500 с.

14. Norris P., Krook M. L. Gender Equality in Elected Office: A Six-Step Action Plan/ Pippa Norris, Mona Lena Krook. – Warsaw : OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2011. – 88 p.

15. Ярош О. Б. Гендерні аспекти політичної діяльності: світовий досвід та Україна / О. Б. Ярош. – Луцьк : Волинська мистецька агенція «Терен», 2012. – 372 с.

16. Вибори в Європейському Союзі / За ред. Д.С. Ковриженка; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К.: ФАДА, ЛТД, 2006. – 156 с.

17. Довідник «Орієнтири виборця 2002». Історія українських виборів / Лабораторія законодавчих ініціатив [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=11&iar_id=316&as=2

18. Народні депутати України 3-го скликання (1998 – 2002) / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/d_index_arh?skl=3
19. Народні депутати України IV скликання (2002 – 2006) / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list?skl=5
20. Крючков Г. Якою має бути виборча система? Майбутній вибір України / Г. Крючков // Вісник центральної виборчої системи. – 2009. – №. 1. – С. 8 – 10.
21. Богашева Н.В. Дослідження деяких аспектів еволюції виборчого законодавства України (1989–2006 роки) / Н.В.Богашева, Ю.Б.Ключковський, Л.В.Колісецька. – К.: ПЦ «Фоліант», 2006. – 146 с.
22. Народні депутати України V скликання (2006 – 2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list?skl=6
23. Народні депутати України VI скликання (2007 – 2012) / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list?skl=7
24. У комітеті з питань європейської інтеграції відбулася робоча зустріч щодо підвищення ролі жінок в українській політиці, 30 вересня 2011 / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/45425.html>
25. Гендерний моніторинг парламентських виборів 2012 року. – Луцьк: ВМА «Терен», 2012. – 68 с.
26. Кочубей Л. О. Особливості виборчих технологій у виборчій кампанії до Верховної Ради України 2012 року / Л.О. Кочубей // Український інформаційний простір: наук. журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин КНУКіМ / Гол. редактор М. С. Тимошик. – Число 1. – У 2-х ч. – Ч. 2. – К.: КНУКіМ, 2013. – С. 92 – 98.
27. У Раді зареєстровані три законопроекти про парламентські вибори, 03.06.2014/ РБК Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/news/politics/v-rade-zaregistrirovany-tri-zakonoproekta-oprovedenii-03062014160600/>
28. Обличчя кандидата у народні депутати: освіта, вік, стать, партійність, 6.10.2014 / ОПОРА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oporaua.org/news/6409-oblychchja-kandydata-u-narodni-deputaty-2014-osvita-vik-stat-partijnist-infografika>
29. Народні депутати України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list
30. Доклад о влиянии избирательных систем на представительство женщин в парламенте / Страсбург, 2009 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282009%29029-rus>